

О. А. Шановська

**ПРЕДСТАВНИКИ “ЛЕНІНСЬКОЇ ГВАРДІЇ”
ПРО БІЛЬШОВИЦЬКУ СИСТЕМУ ВЛАДИ
1917 — 1929 рр.**

Після краху світового комунізму наслідки тоталітарного минулого намагаються подолати більше тридцяти країн, в тому числі й Україна. На пострадянському просторі (за виключенням Прибалтики) процес демократичної трансформації відбувається досить повільно у порівнянні з країнами Східної Європи. Створена більшовиками система влади, проіснувавши сім десятиліть, і досі дає взнаки про себе усталеними тенденціями до звеличування влади, збереженням принципів і методів старої кадрової політики, невмінням громадян відстоювати свої права, захищати власні потреби, нетерпимістю до опонентів, догматизмом і рутинністю та іншими ознаками тоталітарної культури. В Україні й на сьогодні існує певна загроза виникнення недемократичного режиму. Особливого значення тому набуває дослідження історичного минулого, яке передувало виникненню тоталітаризму лівого толку (комунізму) з метою витягання уроків пережитого, стремління до того, щоб зробити неможливим відтворення системи терору, страху й формальної одномудності.

Ініціатива у проведенні ґрунтового всебічного аналізу післяжовтневого періоду до появи тоталітаризму в СРСР належала зарубіжним авторам. Поважне місце в історіографії цієї проблеми займає монументальне дослідження класика західної советології Едварда Карра [1]. Він переконаний, що незважаючи на серйозні викривлення, які вніс сталінізм у хід революційних перетворень, політика Сталіна в головному була закономірним продовженням справи Жовтневої революції [2]. Відомою і визнаною дослідниками ХХ століття, як істориками, так і політологами є науково-популярне видання за авторством англійського історика-марксиста, міжнародного авторитета у галузі соціальної історії Еріка Дж. Гобсбаума [3].

Радянська історіографія продукувала марксистсько-ленінський підхід, згідно якому в Росії розвивався єдиний цілісний процес розвитку соціалізму, першого етапу нового комуністичного ладу. В працях, підготовлених інститутом марксизму-ле-

нізму при ЦК КПРС, звичайним було вихваляння пролетарського інтернаціоналізму, міжнародної солідарності трудящих, а також висвітлення історії робітничого і національно-визвольного руху, при цьому підкреслювалося міжнародне значення Жовтневої революції та її вплив на світовий революційний рух. Період між двома світовими війнами розглядався як етап прискороного зростання промисловості, сільського господарства, передового розвитку культурних та наукових установ і створення масових кадрів спеціалістів нового суспільства. Події, що відбувалися в Україні, вважалися органічними складовими загального процесу соціального прогресу, українська національно-визвольна революція 1917 — 1920 рр. не визнавалася взагалі. Закономірно, що коли ідеологічні обмеження були зняті і стали очевидними упередженість та спрощеність аналізу у попередніх дослідженнях, для вітчизняних вчених відкрилися широкі можливості для з'ясування історичної істини. Це, однак, не означає, що праці, опубліковані за радянських часів, треба вилучити з наукового обігу. Деякі з них, особливо спогади учасників Жовтневої революції та громадянської війни на Україні, містять цікавий фактологічний матеріал і мають інформаційну цінність для подальших досліджень [4].

За новітніх часів опубліковано праці, в яких автори критично ставляться до колишніх домінуючих ідей та настанов, намагаються дати належну оцінку минулим подіям, документам і фактам, прагнуть витлумачити закономірність явищ і процесів на основі унікального і невідомого документального матеріалу із недоступних раніше архівів, насамперед партійних. Процесу утвердження радянського ладу в Україні присвячений окремий том нещодавно опублікованого академічного видання [5]. Документальний матеріал з історії суспільно-політичної думки 20 — 40-х років ХХ століття містить також окремий том видання, підготовленого колективом авторів [6]. Становлення тоталітарного режиму в Україні розкривають праці С. В. Кульчицького [7], О. І. Ганжи [8], Ю. І. Шаповала [9], окремі аспекти проблеми висвітлюють праці інших авторів [10]. Сталінізму в Україні присвячено праці В. М. Даниленка, Г. В. Касьянова [11], Г. О. Костюка [12]. Опубліковано праці з історії становлення господарської системи радянського тоталітаризму [13]. В цілій низці праць досліджуються штучні голодомори, в тому

числі голодомор 1921 — 23 років [14]. Проблематика культу особи, особливості та об'єктивні умови його виникнення, суть та історія об'єднує праці Д. А. Волкогонова, Р. А. Медведєва, А. В. Антонова-Овсеєнка, Л. А. Гордона, З. І. Файнбурга та інших дослідників.

Отже, маємо відзначити значні успіхи у справі вивчення “найбільш недослідженої за сучасними критеріями історії України першого радянського десятиріччя” (С. В. Кульчицький, 1996 р.). Однак потреба у розгорнутому історичному показі витоків або передумов виникнення тоталітарного режиму в СРСР, боротьби протиборчих сил вимагає продовження дослідницької роботи. Масштабність і фундаментальність дослідження, яке уможливило би розв'язати питання про те, чи існувала альтернатива новій формі політичної влади, яке дозволило би виявити демонічні, трансцендентні сили, котрі пояснили б та навіть виправдали їх владу над радянським народом ставить перед істориком, який береться за цю справу надто серйозне завдання, ускладнює його й величезна кількість оцінок у трактовці подій, документів та рішень, а актуальність дослідження обумовлює його значущість.

Для наукового відтворення окремих історичних періодів та історії взагалі важливу роль виконують різні джерела, однак для дослідження перед тоталітарного періоду 1917 — 1929 рр. особливу цінність мають твори головних теоретиків і представників політичної еліти того часу, тих хто був в авангарді ленінської партії. Перевидання їх праць почалося на початку 90-х років ХХ ст. Вони не тільки містять багатий фактологічний матеріал, але й дають уявлення про ідейно-політичні погляди авторів, про складний процес розробки комуністичної доктрини та особливості її практичної реалізації. Базуючись на ці праці, маємо довести, що система влади, введена більшовиками, стала підґрунтям для створення тоталітаризму.

Політологи виділяють об'єктивні та суб'єктивні передумови тоталітаризму: політизація утопій; індустріальна стадія у розвитку суспільства; соціально-економічні кризи; етатизація суспільства; бюрократизація державного апарату; поширення масового колективістсько-механістичного світогляду; довірчо-несвідоме ставлення народу до владних структур; маргіналізація суспільства; виникнення партій та рухів нового типу.

Найчастіше називають наступні ознаки тоталітаризму: 1) надцентралізація структур влади, яка має пірамідальну форму, на вершині якої лідер-вождь або група; 2) монопольна ідеологія, яка обґрунтовує право існуючої влади на позаконтрольне панування; 3) масова, монопольно володарюючи партія, яка формує політичні цілі, визначає засоби їх реалізації, здійснює підбір і розстановку кадрів; 4) розгалужена каральна система; 5) відсутність громадянських прав і свобод та громадянського суспільства; 6) висока ступінь мілітаризації в усіх сферах суспільного життя. Ставлення відомих радянських державних і політичних діячів до вказаних чинників, обґрунтування ними їх (не)доцільності визначає фактор їхнього впливу на політичні процеси в країні.

Визначний політик свого часу, теоретичний натхненник і практик — стратег більшовиків, В. І. Ульянов (Ленін) в своїх роботах “З чого почати” (1901 р.), “Що робити” (1902 р.) заклад програмні основи більшовицької партії. Більшовизм, за Леніним, як течія політичної думки і як політична партія бере свій початок з 1903 року. На II з’їзді Російської соціал-демократичної робочої партії (РСДРП) (17 (30) липня — 10 (23) серпня 1903 р., Брюссель, потім — Лондон) перемогла ленінська ідея побудови пролетарської партії, її кінцевою метою проголошувалася соціалістична революція та побудова соціалізму, вказувався засіб реалізації мети — встановлення влади диктатури пролетаріату.

З початку революції 1905 — 1907 років більшовицька партія вела боротьбу проти самодержавства під лозунгом “демократичної диктатури пролетаріату і селянства”, який йшов від Леніна. Ціль революційної боротьби визначалася трьома бойовими лозунгами — демократична республіка, конфіскація поміщицьких земель, 8-годинний робочий день, — їх у просторіччі називали трьома китами більшовизму, за аналогією з тими китами, на яких, за старим народним повір’ям, держиться земля [15]. Вказані завдання Ленін вважав головними умовами послідовного демократичного перетворення.

Послідовний марксист, В. І. Ленін розвинув у своїх працях вчення К. Маркса і Ф. Енгельса про об’єктивну необхідність побудови соціалізму як першого етапу формування комуністичного суспільства, заснованого на єдиній загальнонародній

власності на засоби виробництва, досягненні рівноправ'я; їхнє вчення про класову боротьбу і про гегемонію пролетаріату. Ленін творчо доопрацював ідеї, викладені у “Маніфесті комуністичної партії” про найближчу ціль комуністів і всіх інших пролетарських партій: формування пролетаріату в клас, повалення панування буржуазії, завоювання пролетаріатом політичної влади.

Ленінська теорія про партійне керівництво масами стала організаційним планом більшовиків, основними принципами цього революційного плану були: “демократичний централізм” як система партійної дисципліни, розподіл праці, кооперування. Оскільки “корінним питанням всякої революції” Ленін вважав “питання про владу” (“Про двовладдя”, квітень, 1917 р.), головними завданнями більшовиків на поточний період він визначав: повалення самодержавства, захоплення ними політичної влади під гегемонією більшовицької партії, передача влади у містах Радам робочих і селянських депутатів, а на селі — селянським комітетам.

Ленін розробив вчення про державу як “машину для підтримання панування одного класу над іншим”. В лекції, прочитаній у Свердловському університеті 11 липня 1919 року, він узагальнив свої висновки про державу, вказавши, що держава перестає існувати тоді, коли зникають класи. Він зазначав: “Усяка держава, в якій існує приватна власність на землю і на засоби виробництва, де панує капітал, якою би демократичною вона не була, — вона є державою капіталістичною, вона є машиною в руках капіталістів, щоб тримати в покорі робітничий клас і бідніше селянство” [16]. Справжня свобода, за Леніним, — це свобода від поміщиків і капіталістів.

У надрукованій в “Правді” і присвяченій дворічному ювілею радянської влади статті Ленін подав короткий, конспективний виклад найістотніших, на його погляд, думок з питання економіки і політики в епоху диктатури пролетаріату [17]. Вони були покладені за основу партійної програми більшовиків, прийнятій в березні 1919 року. Ленін писав про певний перехідний період між капіталізмом і комунізмом, який з’єднує в собі риси або властивості обох цих укладів суспільного господарства — епоху диктатури пролетаріату.

Головним завданням влади диктатури пролетаріату він вва-

жав усупільнення державного майна і одержавлення економіки. Першим кроком у цьому напрямку, на його думку, мало бути скасування приватної власності і приватної торгівлі, експропріація великих землевласників. З цього приводу він зазначав: “Праця об’єднана в Росії комуністично остільки, оскільки, по-перше, скасована приватна власність на засоби виробництва, і оскільки, по-друге, пролетарська державна влада організує в загальнонаціональному масштабі велике виробництво на державній землі і в державних підприємствах, розподіляє робочі сили між різними галузями господарства і підприємствами, розподіляє масові кількості незалежних державі продуктів споживання між трудящими” [18].

Ленін відобразив практичні кроки більшовиків у цьому напрямку: “Відразу, одним ударом, зроблено те, що взагалі можна зробити відразу: наприклад, в перший же день диктатури пролетаріату, 26 жовтня 1917 р. (8 листопада 1917 р.), скасована приватна власність на землю, без винагородження великих власників, експропрійовані великі власники землі. За кілька місяців експропрійовані, теж без винагородження, майже всі великі капіталісти, власники фабрик, заводів, акціонерних підприємств, банків, залізниць і так далі” [19].

Ленінським ідеалом була державна організація великого виробництва в промисловості, перехід від “робітничого контролю” до “робітничого управління” фабриками, заводами, залізницями, у сільському господарстві — створення “радянських господарств” — великих господарств, організованих робітничою державою на державній землі, організація різних форм товариств дрібних землеробів. Це, за Леніним, означає перехід від дрібного товарного землеробства до комуністичного. Замість приватної торгівлі — державна організація розподілу продуктів, тобто державна заготівля і доставка хліба в міста, промислових продуктів на село.

Маємо зазначити, що подібне усупільнення економіки притаманне деспотичним режимам, воно було характерним для держав Стародавнього Сходу, а також отримало відродження в СРСР початку 50-х років ХХ століття. Цікавим, на нашу думку, уявляються погляди безпосередніх виконавців ленінської програми, їх викладення справи будування комун, того, яким чином все відбувалося і до яких наслідків призвело.

Один з практичних реалізаторів ленінської програми, Голова Всеукраїнського центрального виконавчого комітету Г. І. Петровський писав у 1920 році: “Маючи за найближчу мету усупільнити взагалі все сільське господарство в державному організмі, партія вишукувала найкращі способи швидко й цілком вилучити землі й сільськогосподарський реманент у поміщиків і куркулів, правильно розподілити їх поміж селянами й головне — правильно й краще організувати все сільське господарство. І тут треба визнати, що партія спочатку трохи перебільшила можливість створити такі великі сільськогосподарські організації — комуні й колективи, що могли б за правильної організації й використання в них праці, а також машинізації створити нові, зразкові, високопродуктивні “хлібні фабрики”, як тоді казали” [20]. Далі він зазначав про таке: “Спочатку й сама біднота завзято взялась за цю справу — будувати комуні й колективи в сільському господарстві. Цьому сприяли на Україні порівняно з іншими частинами Союзу велика густота населення (на квадратну версту — від 70 до 110 чоловік)... до того ще й бракує живого й мертвого реманенту. Разом із цим у самому процесі відбирання поміщицької землі й розкуркулювання найяскравіше почала проявлятися класова боротьба на селі. Військові сутички змінилися важкою громадянською війною, бандитським нападом куркулів на бідноту й неможливістю, що викликало в цій боротьбі чимало жертв. Тільки пізніше виявилось, що надзвичайно важко організувати сільськогосподарські комуні, і дальший розвиток сільського господарства пішов у напрямі організації найпростіших форм — артілей і колективів, а так само підсилення індивідуальних селянських господарств” [21].

Побудова суспільного господарства спричинила виникнення різних форм боротьби з більшовицькою владою, їх називав і Ленін — “мішечництво” і спекуляцію проти державної заготівлі хліба. Боротьбу з класом експлуататорів, поміщиків і капіталістів, які розбиті, але не знищені, Ленін вважав нагальною потребою [22]. Він неодноразово зазначав, що “диктатура є залізна влада, революційно-смілива і швидка, нещасна в придушенні як експлуататорів, так і хуліганів” [23]. Боротьбу з “дрібнобуржуазною анархічністю”, за його словами, “не можна вести тільки пропагандою і агітацією, тільки організацією зма-

гання, тільки забором організаторів, — боротьбу треба вести і примусом. В міру того, як основним завданням влади стає не воєнне придушення, а управління, — типовим проявом придушення і примусу ставатиме не розстріл на місці, а суд” [24]. Суд Ленін визначав як “знаряддя виховання до дисципліни”.

Велику увагу Ленін приділяв формуванню трудящих людей нового типу. Він писав: “Щоб знищити класи, треба знищити різницю між робітником і селянином, зробити всіх — працівниками. Це завдання можна розв’язати тільки організаційною перебудовою всього суспільного господарства, переходом від одиничного, відособленого, дрібного товарного господарства до суспільного великого господарства. Такий перехід можна тільки уповільнити і утруднити поквалітивими і необережними адміністративними і законодавчими заходами... Треба розділяти, розмежовувати селянина трудящого від селянина власника, — селянина працівника від селянина торгаша...” [25].

Духом класової боротьби, за Леніним, повинна бути пройнята і політико-освітня галузь. Стосовно пункту програми в галузі народної освіти вождь більшовиків у 1919 році писав таке: “Школа повинна стати знаряддям диктатури пролетаріату, тобто не тільки провідником принципів комунізму взагалі, а й провідником ідейного, організаційного, виховного впливу пролетаріату на напівпролетарські і непролетарські верстви трудящих мас, в інтересах повного придушення опору експлуататорів і здійснення комуністичного ладу” [26]. У проекті резолюції “Про пролетарську культуру”, написаному Леніним у зв’язку з I Всеросійським з’їздом Пролеткульту, який відбувся у Москві з 5 по 12 жовтня 1920 року, він також зазначав: “В Радянській робітничо-селянській республіці вся постановка справи освіти, як у політико-освітній галузі взагалі, так і спеціально в галузі мистецтва, повинна бути пройнята духом класової боротьби пролетаріату за успішне здійснення цілей його диктатури, тобто за повалення буржуазії, за знищення класів, за усунення всякої експлуатації людини людиною ...пролетаріат, як в особі свого авангарду комуністичної партії, так і в особі всієї маси всякого роду пролетарських організацій взагалі, повинен брати найактивнішу і найголовнішу участь в усій справі народної освіти” [27].

Цікавим є думки Леніна про необхідність проводити чис-

тки у партійних рядах. Як відомо, за часів влади Сталіна в результаті чистки партії були репресовані відомі політичні діячі, колишні революціонери-ленінці Х. Г. Раковський, Л. Б. Розенфельд (Каменев), А. І. Риков, Г. Л. Пятаков, М. І. Бухарін та інші. Ленін, зокрема, писав в 1921 році: “Чистити партію, зважаючи на вказівки безпартійних трудящих, — справа велика. Вона дасть нам серйозні результати. Вона зробить партію значно сильнішим авангардом класу, ніж раніше... Очистити партію треба від мазуриків, від збюрократілих, від нечесних, від нетвердих комуністів і від меншовиків, які перефарбували “фасад”, але залишилися в душі меншовиками” [28].

Один з відомих діячів комуністичної партії і радянської держави М. І. Бухарін, у партійних колах він вважався другим після Леніна теоретиком, розвинув ленінські ідеї про загальнодержавне врегулювання промисловості, про диктатуру пролетаріату, владу Рад робочих, солдатських і селянських депутатів. Він писав, що для ліквідації війни і повної господарської розрухи необхідно провести героїчні заходи: конфіскацію речей вжитку і контроль над виробництвом, організацію суспільного виробництва через контроль над банками, відмову від платежу державних боргів і перебудову фінансової системи, конфіскацію поміщицьких земель і т. ін. Такі заходи, на його думку, не може здійснити ні імперіалістичний уряд, ні “коаліційне міністерство”. Їх може запровадити лише “тверда революційна влада пролетаріату, його залізна диктатура” [29].

Однак, на відміну від Леніна, він вважав, що головний курс до соціалізму йде через кооперування, а не колективізацію сільського господарства. В 1926 році він виступив з цією тезою на всесоюзній нараді представників сільськогосподарських колективів, де заявив: “Ми не можемо почати соціалістичне будівництво на селі з масової організації колективних виробничих підприємств. Ми почнемо з іншого. Стовпова дорога піде кооперативною лінією. Головний шлях — це організація соціалізму через кооперацію” [30]. Як відомо, перемогла ленінська позиція з цього питання.

Один з провідних ватажків Жовтневої революції і будівничий Червоної Армії Л. Д. Бронштейн (Троцький) пішов значно далі своїх ідейних соратників у справі застосування примусових заходів і забезпечення залізної дисципліни. Він виступав

за негайне широке і всестороннє застосування на ділі принципу загальної трудової повинності. Як народний комісар з воєнних і морських справ він вимагав неухильного дотримання військової дисципліни, субординації і т. ін. І в цій своїй діяльності він знайшов гарячу підтримку у Леніна. Але Ленін у своєму “Письмі к з’їзду” відзначав, що Троцький надмірно захоплюється адміністративною стороною справи. Притаманними Троцькому були надмірне адміністрування, уповання на авторитет влади, репресії у відношенні командного і рядового складу, аж до розстрілу. “Розстріл був жорстоким знаряддям перестереження іншим” — так казав він [31]. У Червоній Армії Троцьким та його оточенням насаджувався культ власної особи. У 1922 році у Статуті Червоної Армії було розміщено його політичну біографію, вона закінчувалася словами про те, що “тов. Троцький — вождь і організатор Червоної Армії”, стоячи на чолі Червоної Армії, “він веде її до перемоги над всіма ворогами Радянської республіки” [32]. Отже, можна зазначити, що культ особи Сталіна виник не на порожньому місці.

Стремління Троцького до абсолютизації цілком виправданих у умовах громадянської війни і післявоєнної розрухи адміністративних методів вилилося в конструювання моделі так званого “мілітаристського соціалізму”, в його основі була вимога мілітаризації господарства держави, перетворення її у подобу величезної військової казарми, де все діялося б за наказом зверху, а маси були б слухняними виконавцями волі своїх командирів. У тезах ЦК РКП в 1923 році Троцький писав про те, що “проведення всіх заходів, як і вся робота з розвитку промисловості може дати позитивні результати тільки за умови всілякого зміцнення організації професійних союзів шляхом забезпечення їх необхідними кадрами відповідальних і випробуваних робітників, спроможних провести в життя початок залізної трудової дисципліни” [33]. І далі стосовно мілітаризації господарства він писав: “В перехідній стадії розвитку в суспільстві, обтяженому наслідком самого тяжкого минулого, перехід до планомірно організованої суспільної праці немислимий без примусових заходів як у відношенні до паразитичних елементів, так і у відношенні до відсталих елементів селянства і самого робітничого класу. Знаряддям державного примусу є його військова сила. Отже, елемент мілітаризації праці в тих

або інших межах, в тій або іншій формі неминуче властивий перехідному господарству, заснованому на загальній трудовій повинності” [34].

Таким чином, можна зробити висновки про те, що концепція радикального перетворення суспільства, закладена радянською владою в перше десятиріччя її існування, знайшла цілком логічне втілення в часи правління Сталіна. Воєнно-комуністична модель соціалізму, на ґрунті якої розвивався сталінський тоталітаризм, мала певні риси, якими “захоплювалися” представники “ленінської гвардії”: скасування приватної власності, усупільнення державного майна і одержавлення економіки, заперечення ринкових відносин, широке використання примусових заходів, ідейно-політичний монополізм, ігнорування індивідуальних, суб’єктивних засад у суспільному житті. Мав рацію Г. В. Плеханов, коли зазначав: “Дайте нам умови, а вожді неодмінно з’являться”.

Система вищих ідеалів, яку ввели більшовики, стала підґрунтям для ідеології, котра проголошувала ідеї “непогрішимого вождя” й “образа ворога” і призвела до вічної боротьби з “ворогами народу”, з тими, хто дозволяв собі свободу мислі, насаперед з творчою інтелігенцією. Принагідно зазначимо, що відомі політичні теоретики більшовиків — це представники інтелігенції. Свідомо чи ні, вони стали будівничими такої системи управління, при якій громадяни були фактично безправні, а влада — всепроникаючою, контролюючою життя людини і суспільства в його найособистіших, найдрібніших проявах.

Джерела та література

1. Карр Э. История Советской России. — М.: Прогресс, 1990. — 768 с.
2. Там само. — С. 11.
3. Гобсбаум Ерік Дж. Вік екстремізму. Коротка історія ХХ віку 1914 — 1991. — К.: Вид. дім “Альтернативи”, 2001. — 544 с.
4. Незабутні роки. Спогади учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни на Україні. (З журналів, газет і збірників, що видавались в 20 — 30-х рр. та збірників і газет останніх років). — К.: Політвидав України, 1967. — 606 с. Див. також: Великий Жовтень і Україна / Л. Г. Мельник, Ю. Ю. Кондуфор, Ю. М. Гамрецький та ін. — К.: Політвидав України, 1987. — 350 с.; Панченко П. П., Євтушенко А. П. Радгоспи: Шлях

- становлення і розквіту (1917 — 1980): На матеріалах Української РСР. — К.: Вища школа, 1982. — 264 с.
5. Політична історія України. ХХ століття: У 6-ти т. / Гол. ред.: Курас І. Ф.; НАН України. Ін-т політ. і етнонац. досліджень. — Т. 3. Утвердження радянського ладу в Україні (1921 — 1938) / В. А. Греченко, Л. В. Гриневич, С. А. Кокін та ін. — К.: Генеза, 2003. — 445 с.
 6. Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9-и томах. Т. 7: (20-ті — 40-ві роки ХХ ст.) / Упоряд. і приміт. Гунчак Т., Сольчаник Р.; Ред. Лозинська Г. — 2001. — 439 с.
 7. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 — 1928). — К.: Основи, 1996. — 396 с.
 8. Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 — 1927) / НАН України; Ін-т історії України; Відп. ред. С. В. Кульчицький. — К., 2000. — 208 с.
 9. Шаповал Ю. І. Людина і система. (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні) / Ін-т національних відносин і політології НАН України. — К., 1994. — 272 с.
 10. Бадзьо Ю. Право жити: Україна в складі СРСР, людина в системі тоталітарного соціалізму. — К.: Таксон, 1996. — 399 с.; Долженков О. О. Утвердження тоталітаризму в Україні: нариси політичної історії / ОДУ ім. І. І. Мечникова; Луганський ін-т внутрішніх справ МВС України. — Луганськ, 1997. — 53 с.; Пащенко В., Киридон А. Більшовицька держава і православна церква в Україні 1917 — 1930-ті роки. — Полтава: Б. в., 2004. — 335 с.
 11. Даниленко В. М. та ін. Сталінізм на Україні: 20 — 30-ті роки / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький. — К.: Либідь, 1991. — 342 с.; Касьянов Г. В., Даниленко В. М. Сталінізм і українська інтелігенція (20 — 30-ті роки). — К.: Наук. думка, 1991. — 96 с.
 12. Костюк Г. О. Сталінізм в Україні. (Генеза і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника / Авт. передмови Ю. Бадзьо; Пер. з англ. та упоряд. Р. Харчук. — К.: Смолоскип, 1995. — 508 с.
 13. Калініченко В. В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921 — 1929). — Харків: Основа, 1991. — 131 с.; Мау В. Реформи и догмы 1914 — 1929. — М.: Дело, 1993. — 256 с.
 14. Куліш А. Ф. Голодомор 1921 — 1923 років в Русі — Україні як продовження етнічної війни 1917 — 1921 років. — Харків: Просвіта, 2003. — 121 с.
 15. Троцкий Л. Д. К истории русской революции. — М.: Политиздат, 1990. — С. 318.
 16. Ленін В. І. Про державу: Лекція в Свердловському університеті 11 липня 1919 р. — К.: Політвидав України, 1984. — 128 с.

17. Ленін В. І. Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату. — К.: Вид-во політ. літератури України, 1970. — 18 с.
18. Там само. — С. 5.
19. Там само. — С. 6.
20. Незабутні роки. Спогади... — С. 587.
21. Там само. — С. 588.
22. Ленін В. І. Економіка і політика... — С. 15.
23. Ленін В. І. Питання будівництва соціалізму і комунізму. — Пер. з 2-го рос. вид., доп. — К.: Політвидав України, 1982. — С. 63.
24. Там само. — С. 64.
25. Ленін В. І. Економіка і політика... — С. 11.
26. Ленін В. І. Питання будівництва... — С. 288-289.
27. Там само. — С. 292.
28. Там само. — С. 110-111.
29. Бухарин Н. И. Российская революция и ее судьбы // Возвращенная публицистика. В 2 кн. Кн. 1. 1900 — 1917. / Сост. Р. А. Иванова, И. В. Кузнецов, Р. П. Овсепян. — М.: Высш. шк., 1991. — С. 96-106.
30. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні... — С. 316.
31. Троцкий Л. Д. К истории русской революции. — С. 33.
32. Там само. — С. 34.
33. Там само. — С. 152.
34. Там само. — С. 155.

Є. К. Шишкіна

ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ РОЗМІННИХ БІЛЕТІВ І МАРОК МІСТА ОДЕСИ

Період 1917-1920 став поворотним етапом в історії українського грошового обігу — з'явилася можливість створення власної грошової системи. Значну роль в цьому процесі зіграла діяльність одеських спеціалістів різних профілів, оскільки місто Одеса в ті часи було великим емісійним центром, де виготовлялись українські національні гроші. Однак, треба зауважити, що ці ж люди мали відношення і до випуску інших, менш відомих, але теж дуже важливих в історії нашої держави грошей — міських бон Одеси.

Досі це питання було мало вивчено в історіографії, відомі лише невеличкі публікації, а також згадки у каталогах, наукових та науково-популярних статтях, монографіях, докторській дисертації [1-6].